

KARDEVÁN LAPIS GERGELY

LEZÁRULÓ MÍTOSZ, FELNYÍLÓ JELENTÉSSZERKEZET
(Justh Zsigmond *A halottszerző* című novellájának értelmezése)

Az *Egyetemes Regénytár Almanach*jába, melynek előszavai irodalmi eseményszámba mentek, Mikszáth nyolc év alatt ötször válogatta be Justh Zsigmond egy-egy novelláját. Jelen töprengések tárgyát, *A halottszerző*¹ címűt épp a szerző korai halála évében – harmincegy éves volt ekkor –, 1894-ben. Nem véletlenül említem ezt az életrajzi tényt, hiszen fölmerül a kérdés, ifjúkori (azaz korai) vagy – a paradoxont vállalva – kései műként olvassuk a szöveget? Az előbbit választva félok, hogy a „félbemaradt óriások” e nemzedékre könnyen ráhúzható irodalomtörténeti közhelyére futna ki az értelmezés. Az utóbbi választására ösztönöznek Theodor W. Adorno és Hamvas Béla értelemgazdagító szempontjai a kései művek olvasásához.

Az *Almanach* lapjain rejtőző elbeszélés – néhány társával egyetemben – mindeddig elkerülte a szakirodalom figyelmét, így korábbi olvasataihoz nem kell kapcsolódnunk.* A justhi életmű szélsőségek között mozgó megítéléséről sincs mód szót ejteni, egyetlen novella értelmezése amúgy sem módosíthatná e képet, melynek árnyalásáért már Diószegi István, Bori Imre és Bodnár György sokat tettek. A fogadtatástörténet két, ha tetszik, műfajhatáron elváló irányának érzékeltetésére (a *Naplójának* 1941-es megjelenését követő vitáról most nem szólva) elég a két legutóbbi mérvadó értékelést fölleveníteni. A regényeket vizsgálva Németh G. Béla csak a *Gányó Julcsának* – nem mellékesen a magyar irodalomtörténet első „parasztregényének” – kegyelmez, értékelve benne a „balladás benyomást” keltő „drámai cselekményszöveget”.² Bodnár György azonban a „tétélek közt szorongó” regényekkel szemben kispőzójának „tárgyias leírásait [...] és impresszionista képeit” emeli ki, amelyek „szerencsés pillanataiban novellai főszerepekhez juthattak.”³ Halász Gáboron kívül alig méltányolták azonban azt a sietséget, mellyel a századvég egyik úgymond legkorszerűbb szellemi pályáját befutotta az első magyar

¹ JUSTH Zsigmond, *A halottszerző = Almanach az 1894. évre*, szerk. MIKSZÁTH Kálmán, Bp., Athenaeum, 1894 (Egyetemes Regénytár), 107–122.

* Minthogy maga a szöveg is ismeretlen a mai olvasók előtt, a függelékben, az *Almanach* közlése nyomán közreadjuk az írást. A szövegközlést Hajdu Péter ellenőrizte és javította. (A szerk.)

² NÉMETH G. Béla, *Szemközt egy legendával = N. G. B., Századutóról – századelőről*, Bp., Magvető, 1985, 233–234.

³ BODNÁR György, *Tétélek közt szorongó tárgyiaság és impresszionizmus: Justh Zsigmond*, Új Auróra, 1987/3, 77.

naturalista regénytől (*Ádám*, 1885) az első magyar művészregényen át (*Művész-szerelem*, 1888) az első magyar parasztregegyig (*Gányó Julcsa*, 1894) és egy balzaci, zolai ambíciójú regényfolyam, *A kiválás genezise* első három darabjáig (1893–1895). Ebből az aspektusból érthető az a lelkesedés, mellyel Halász a fin de siècle és az író neve közé kettőspontot tett *Magyar századvég*-tanulmányában.⁴ Feszültségek azonban nemcsak e figyelem korszakai között, hanem az életmű egyes szakaszain belül is érzékelhetők, ahol egy időben jelentkeznek naturalista és esztéticista vonások, pszichologizáló elemzés és impresszionista leírás (*Káprázatok*, 1887; *Művész-szerelem*), szecessziós egzotikum és szociografikus hitel (*A puszta könyve*, 1891; *Delelő és egyéb elbeszélések*, 1895). Végül pedig – és ez már szorosán a tárgyhoz tartozik – uralkodó eszméjévé, utolsó regényében (*Fuimus*, 1895) kompozíciós elvvé szilárdul az az ábrándja, hogy a „túlfinomult, ideges és erőtlens”⁵ arisztokrácia és a „józánsággal párosult idealizmust”⁶ megtestesítő parasztság szellemi egyesítése teremtheti meg majd „a jövő Magyarországnak az anyaföldben gyökerező filozófiai világnézetét”.⁷ A leginkább Tolsztoj paraszt-szemléletével rokon elképzelés egyszerre táplálkozott a szociáldarvinizmus korszerű biológizáló okfejtéseiből és a „romlatlan nép” romantikus mítoszából. Kései novellájának szerkezete, szemléletmódja zavaróan elüt ettől a háttértől.

Szimmetria és aszimmetria

Az elbeszélés minden ízében és a befogadás minden síkján szimmetria és aszimmetria együttes hatása érvényesül és tartja nyugtalanságban a figyelmes olvasót. E tágan értelmezett alaktani segédfogalmak mentén vetődik fel mindjárt az első zavaró kérdés, a szöveg esztétikai autonómiájának problémája. Az utolsó éveiben a birtokán parasztszínházat szervező Justh ugyanis szívesen írt humorosan nevelő célzatú színpadi jeleneteket falusi közönsége számára, de gyakran számolt be a fővárosi közönségnek is az Orosháza környéki népelet egy-egy vonatkozásáról. *A halottszerző* témájával az 1890-es évek egyik aggasztó társadalmi jelenségére hívja fel a figyelmet. Az ún. temetkezési egyletek gomba módra szaporodtak az Alföldön, alapszabályaik anomáliái, ellenőrzésük hiányosságai eredményezték később a Hódmezővásárhely környéki mérgezőes gyilkosságokat és Jáger Mária bábaasszony országos perét 1897 nyarán.⁸ Justh tehát kiválóan ráérezett a

⁴ HALÁSZ Gábor, *Magyar századvég*, Nyugat, 1937/II, 318.

⁵ Egyik legjobb barátját, a harmincévesen öngyilkosságot elkövető ifj. Batthyány Gézárt például a következő sorokkal jellemzi *Hazai naplójában*: „Finomult, majdnem elfinomult faj. Kevés vér, sok ideg. A legművészbibb egyéniségek egyike Pesten, anélkül, hogy művész lenne. Mert hogy az legyen, ahhoz energia is kell, ez pedig az én jó Gézámnak tökéletesen hiányzik.” (JUSTH Zsigmond *Naplója*, s. a. r., bev. HALÁSZ Gábor, Bp., Athenaeum, 1941, 303.)

⁶ Czöbel István kifejezése *A puszta könyvéről* írt kritikájában (*Reflexiók Justh Zsigmond „Puszta könyvé”-ről*, Nemzet, 1892. máj. 5. – a francia nyelvű kiadásról), melyet Justh is egyetértőleg idéz *A kiválás genezise* előszavában (*Czöbel István barátomnak* = JUSTH Zsigmond, *A pénz legendája*, Bp., Singer és Wolfner, 1893, 7.

⁷ JUSTH 1893, 5.

⁸ TÁRKÁNY SZÜCS Ernő, *Magyar jogi népszokások*, Bp., Akadémiai, 2003, 189.

téma aktuális voltára, a couleur locale mellőzésével, a környezetrajz teljes elhagyásával, a fölépítés szikár példázatszerűségével mégis eltávolított róla minden napi érdeket és irodalmon túli funkciót.

Szembeötlőbb szimmetria és aszimmetria együtthatása a történet fabuláris szintjén és a jellemkontraszt tekintetében. A testvérpár Juci és Böske együtt öregedtek meg, egy fedél alatt. Böske néni egyik délutáni szomszédolása alatt meglátogatja őket a halottszerző, és egymás tudtán kívül mindketten biztosítást kötnek a másik halálára. Minél korábban hal a bebiztosított, annál nagyobb a haszon, ezután hát együtt várják egymás végét. Egyszerre is hálnak meg, és egymás mellé temetik őket a kopogi temetőben. Történetük párhuzamos, alakjukban, jellemükben azonban kontraszthatás érvényesül. Juci telt, pirosas, szélütésre hajlamos – Böske fonnyadt, sápatag és köhécselő; Juci özvegyként is sok szeretőt tartott – Böske szűz hajadon maradt; az egyiket a földi gazdagodás ígérete ejti kísértésbe – a másikat a szüzeknek járó kék koporsó, a díszes temetés; Böske álmában szenderült jobb létre – Jucit reggel ütötte meg a guta. Minthogy biztosítási ügyről van szó, tisztán pénzügyi alapon is értelmezhetőek a szereplők közötti viszonyok, amire egyébként a narrátor is bátorít Lódy, a halottszerző fellépésének leírásában: „...keskeny szurós szemei gyorsan járnak, egy perc alatt végigtaksálja az egész portát, mindazzal, ami élő és élettelen benne. Megértékeli Juci nénit is. Hisz ember s asszonyféle a legértékesebb portéka néki.”

A két alku megkötése után mindkét testvér arra számít, hogy megkapja a száz forintos biztosítási összeget. Lódy, a titoktartó azonban jól tudja, hogy ez az egyetlen eset, amely a dolog logikájából adódóan nem következhet be, hiszen ahhoz, egymás halála után, mindkettejüknek életben is kéne maradnia. A halottszerző ettől kezdve pénzügyi és morális téren többet tud a testvérekről (és a falu szintén bebiztosított lakóiról!), mint azok egymásról. Az erről mit sem sejtő testvérpár egymásra számított névértéke eközben az évek múltával (saját befizetések arányában) szimmetrikusan csökken. A testvéri kapcsolat – pénzügyi nyelven szólva – „likvidálásával” elindul az átértékelődések megállíthatatlan folyamata.⁹

A történethez hasonlóan az elmondás mikéntje is szinte tüntet az átláthatóságával. A narratív szerkezet gerincét négy, szimmetrikusan és arányosan elrendezett, érett elbeszélőre jellemző ökonómiával kimunkált párbeszéd alkotja. A két öregasszony Lódyval folytatott, közvetlenül egymást követő hosszabb párbeszédét egy-egy kettejük közötti rövidebb dialógus keretezi. Ez a szimmetria itt tulajdonképpen chiasmus-szerű (a+b/b+a) szerkezetet eredményez a szöveg szintjén. Juci és Böske közvetlen egymás utáni megkísértése a halottszerző által a struktúraismétlődés sűrítő eljárását aknázza ki, a jelentéskört azonban mintha a példák (hasonló alkuk) korlátlan ismételhetsége felé bővítené ki metaforikusan.¹⁰ E két közbülső párbeszéd a novella fordulatát jelenti – a közvetlen narráció lényegében teljes kiiktatásával. Az elbeszélői történetmondásnak csupán a for-

⁹ Vö. a 12. lábjegyzettel.

¹⁰ A struktúraismétlődés mint a novellai sűrítés eszköze THOMKA Beáta novellaelméletében (*A pillanat formái: A rövidtörténet szerkezete és műfaja*, Újvidék, Forum, 1986, 26–27) és az általa idézett Judith LEIBOWITZnál (*Narrative Purpose in the Novella*, The Hague–Paris, Mouton, 1974, 76–111) kerül kifejtésre.

dulat előkészítését, a figurák bemutatását szolgáló bevezető párbeszéd, illetve a végkifejletet késleltető negyedik enged némi teret. Úgyszintén fokozott redukció érvényesül a tér- és időszerkezet fölépítésében. Az elbeszélés tere egyetlen verandás parasztporta, mely minden délután négy és öt között a kétszeresére „tágul”, ekkor látogatja meg ugyanis Böske Fazekasnét, a komáját és telekszomszédját. Ez az öt és hat közötti külön, két szomszédos parasztház verandáján töltött idő a testvérpár kölcsönös árulásának tere és ideje. Az idő egyrészt lineárisan halad előre, csakhogy a fordulat után nemhogy felgyorsulna, inkább lelassul, másrészt körkörös, a visszatérő délutáni külön-órák, valamint a vallási-mezőgazdasági év értelmében (Pünkösöd, Péter-Pál, takarás, Szent Mihály – a metaforikus telítettség ebből a sorból is kiolvasható). Mindkét dimenzió második, ha tetszik, szimbolikus értelmet is nyer – immáron a halottszerző logikája szerint. Lódy természetesen továbbra is ezeket a délutáni órákat használja ki a társaság halottai után járó kötelező befizetések behajtására, így a csillagászati cirkularitás helyett az újbóli árulások (az árulásra való emlékeztetések) rendszertelen körkörösége érvényesül (ami egyébként transzcendens rendet, az elhalálózások ritmusát követi). A fizikai linearitás helyét pedig a türelmetlen várakozásban megnyúló „tartam” és a két testvér Lódy visszatéréseinek arányában csökkenő névértéke veszi át: „És így multak az évek. Már elfizettek vagy ötven forintot. Nem győzték várni az egymás végét.”

Justh egy további ponton is rendkívül finom időszimbolikát épít fel. Amint azt mindjárt a második mondatban közli, Juci József-napkor, Böske Szent Mihály napján született. E napok nemcsak csillagászati értelemben tükörképei egymásnak (József a tavaszi, Mihály az őszi napéjegyenlőség környékére esik), hanem a mezőgazdasági évnak is kezdő- ill. végpontjai. Szent József napja számos vidéken a szarvasmarha (már Szent György napját megelőző) kihajtásának és majd mindenhol a méhek kiengedésének napja, Szent Mihály, a nagy alföldi pásztorünnep, a behajtás napja. Szent Mihály a halottak lelkét a túlvilágra kísérő arkangyal jelentésében is novellai szerephez jut: Böskét már a születésekor – és még a jellemzése előtt – a halállal jegyzi el; három további említésével pedig a végkifejletet előlegezi.

A novella egyötödét kitevő elbeszélői közlések súlya és aránya – a párbeszédék szimmetrikus elrendezésével szemben – a fordulat után érezhetően növekszik, és nem csupán mennyiségi értelemben. A kezdetben – nemcsak a századvég népiességében, de különösen Justhnál – szokatlanul visszafogott, mondhatni neutrális elbeszélői attitűd csak a végkifejletben válik ironikussá, amikor az auktorialis elbeszélő külső perspektívája mellé a falusi közvélemény elképzelt perspektívája társul. A jelzőhasználat fokozatos minőségváltása, Lódy jellemzése egy ennél átfogóbb elmozdulás bekövetkeztét jelzik, ez pedig a komikumból a groteszkbe vezet.

Komikum és groteszk

Justh prózájának közismerten bőbeszédű, sokszor magyarázkodó narrátorát *A halott-szerzőben* hiába keressük. Ez a különössége akkor sem volna érdektelen, ha nem az

utolsó írások egyikeről volna szó. Justh kései novellájában a szerkezet zavaró huzatossága, megfosztván az olvasót a pusztá valóságábrázolás illúziójától, a groteszk beáramlásának nyit utat – amelynek hirtelensége, mint Wolfgang Kayser írja, a groteszk lényegéhez tartozik.¹¹ A *halottszerző*ben a címszereplő váratlan betoppanása a groteszk pillanata. Amint részben már idéztem (Böske néni szomszédolásakor):

„Alig hogy kiment piczi lépéseivel a portáról, egy magas, szálás, vagy ötven éves ember lépett be a kis kapun. Félig parasztosan; félig urasan volt felöltözve. Fején nagy karimájú széles kalap, ködmen a derekán, de lábaszárait már pantáló fedi s fűzős cipő a lábán. Sárga pergamenszinű az orcája, keskeny szurós szemei gyorsan járnak, egy perc alatt végigtaksálja az egész portát, mindazzal, a mi élő és élettelen benne. Megértékeli Juczi nénit is. Hisz ember s asszonyféle a legértékesebb portéka néki.

Lódy István volt a »halottszerző«.”

A vidéki polgárosodás torzalakja érezhetően több társadalomtörténeti önmagánál. A pergamenszinű arcon gyorsan járó szurós szemek, öltözékén a társadalmi normák furcsa keveredése (ahogy a diakrónia szinkroniába vetül: mintha mindkét rendszerben kívülálló volna) tönkreteszik a paraszti világ megjelenítésének – a romantikus népszemlélettől öröklött – otthonosságát és irodalmi reprezentációjának új lehetőségét nyitják meg a groteszk megidézésével, még ha nem is takar mindjárt kecskelábakat a fűzős cipő. Kultúraelméleti szempontból a groteszk itt a fennálló rendet dekomponáló idegen elem megjelenése. Peter Fuß szerint, aki Bahtyinhoz hasonlóan kultúrtörténeti jelentőséget tulajdonít ezen esztétikai minőségnek, ez a (romboló-kreatív) potencia, mely a megkérdőjelezhetetlennek mutatózó kulturális rendet („Kulturordnung”) és formációit „cseppfolyóssá teszi” („Liquidation”), azaz mozgásba hozza, a groteszk központi funkciója.¹² A halottszerző érkezését követően tehát a fikcionált világ rendje is bomlásnak indul, de a végzetes, a mű alapvető esztétikai minőségét érintő fordulat a retorika síkján megy végbe. Nem azért, mert ettől a ponttól egyetlen szereplőnek egyetlen „igaz” mondata nincs, ami az iróniát szabadíthatná rá a sorokra, hanem azért, hogy, a komikus és a – korlátozottabb – ironikus attitűdöt változtatva,¹³ az elbeszélő nem teremti meg az ironikus olvasathoz szükséges nézőpontot sem a maga, sem a befogadó számára. Így például az „egyed mond és mást gondol” arisztotelészi irónia-meghatározása ráillik ugyan Lódy és Böske párbeszédére, csakhogy helyzetkomikumá oldódik, hiszen Lódy ugyan „egyed mond”, de Böske az, aki „mást gondol.” (Ez a novella egyetlen helye, ahol Justh az álta-

¹¹ Wolfgang KAYSER, *Das Grotteske in Malerei und Dichtung*, Reinbek, Rowohlt Verlag, 1960, 136.

¹² Peter FUSS, *Das Grotteske: Ein Medium des kulturellen Wandels*, Köln–Weimar–Wien, Böhlau, 2001 (Kölner Germanistische Studien, 1), 154–155. A szerző a „likvidálás” etimológiájára és szerteágazó jelentésstruktúrájára alapozza kultúraelméleti groteszk-fogalmát.

¹³ Többen is a váltakozásban látták a groteszk ill. vele rokon esztétikai minőség lényegét. (Fr. SCHLEGEL, *Beszélgetés a költészettről*, ford. TANDORI Dezső = A. W. SCHLEGEL és Fr. SCHLEGEL, *Válogatott esztétikai írások*, s. a. r. ZOLTAI Dénes, Bp., Gondolat, 1980, 363; *Moderne Literatur in Grundbegriffen*, Hrsg. Dietrich BORCHMEYER, Viktor ŽMEGAČ, Tübingen, Niemeyer, 1994, 187.

la egyébként oly előszeretettel használt belső perspektívát játékba hozza.) Hasonlóképp oldódik komikumá Lődy antiphrasisa (szintén ironikus alakzat) Juci néni tettetett félreértésébe ütközve:

- „– Öreg-e? Friss kigyelmed, mint a pünkösdi rózsza...
– Igen olyan, mint a pünkösdi rózsza Péter és Pálkor.
– No ne tréfálgon nénemasszony. Szép piros a két orczája, gömbölyű a csipője... piros az ajka...
– Csokolózni jöttél, vagy be akarsz biztosítani?”

Miközben az ironikus nézőpont kiépülését ilyen és ehhez hasonló feloldások gátolják, a jelzőhasználat terén fokozatosan végbemegy a test groteszk minőségváltása. Juci néni színe a piros: a „pünkösdi rózsától” a „pipacson” át a – halálát megelőző – „rákpiros” árnyalatig. Ezzel párhuzamosan disznóvá lényegül: „gömbölyű testü vastag”; „kiterpesztette két kerek vastag lábát a meleg napon”; „horkoló indulatos”; úgy kacag, „hogyan egész kövér teste zihált bele”, végül pedig „úgy hizik mint az ártány”. Nem kérdéses, hogy a disznó (és nem az ártány) itt egyrészt a testi örömök, a tisztátalanság keresztény jelképe az elszáradó szüzliliom Böske nénivel szemben, másrészt Juci – akit testvére „megpiócázással” is kezelne – a határait szétfeszítő, az evilági „örök életre” berendezkedő groteszk test példája, szemben a „fonnyadt mellű” és „rancos nyakú” hűgával, aki a túlvilágra készül.¹⁴ Állítólag. Ám titkon a neki is kijáró házasságot, a beteljesülést várja, akárcsak Petelei *Árva Lottija*. A groteszk minőségéhez tartozik halál és erotikum komikus összekapcsolása is (talán a halál-vőlegény romantikus toposzának felülírása), ahogyan mindkét öregasszony először kérőnek hiszi a halottszerzőt.

A címszereplő betoppanásával tehát az elbeszélés minden síkján megtörténik a groteszk hatalomátvétele. Lődy alakja azonban megér még néhány megjegyzést. Nem ő volna-e maga a megidézett sötét hatalom, amely mind e változások oka és törvényadója? Nem csábítóként (szerető ill. kérőként) jelenik-e meg először a két öregasszony előtt – még ha csak egy valódi és egy tettetett félreértésből adódóan is? Egymás földi porai helyett nem önnön lelkükre kötnek-e alkut vele? Amennyiben a válasz igen, a halottszerző alakja a groteszk megjelenési formáinak azon példái közé kívánczik, amelyeket Kayser a „realisztikus groteszk” fogalma alatt gyűjtött össze. Gottfried Keller *Falusi Rómeó és Júliájából* hozott példán szemlélteti, hogyan válhatnak novellahősök a „démonikus” megjelenési formáivá „anélkül, hogy természetfeletti képességüket játékba hoznák.”¹⁵ A „realisztikus” groteszk justhi példája szintén falusi környezetben játszódik, ún. népies elbeszélés. Kayser elméletében a groteszk elidegenítő hatása abban áll, hogy ami

¹⁴ Vö. Mihail BAHTYIN, *François Rabelais művészete, a középkor és a reneszánsz népi kultúrája* (Bp., Európa, 1982) ötödik fejezetében bemutatott groteszk testábrázolással, különösen a 386–388. és 416. lapokon írottakkal, valamint azon jelenettel, melyben Böske faképnél hagyja a szeretőinek végeláthatatlan sorát az ujjain kiszámolni kezdő nővérét, ill. melyben Juci arra a gondolatra, hogy Lődy a halálára spekulál, „ugyan elkezdett kacagni, hogy egész kövér teste zihált bele.”

¹⁵ KAYSER 83, vö. 83–86 is.

hirtelen idegenné és furcsává válik, az a korábban ismerős és otthonos világ.¹⁶ Bár a népi tematika egyfajta „ártalmatlanított” kamara-groteszket is eredményezhetne, amennyiben „a világnak csak egy behatárolt metszetére” korlátozza önnön érvényét, Justh novellájában a groteszk 360 fokos kiterjedésű. A történetmondás nélkülözi a helyi színeket, a szimmetrikus narratív szerkezet a példázatosághoz közelíti az írást. Lődynek Juci néni meggyőzésére fölállított katalógusa, melyben a papig bezárólag mindenki (!) szerződő fél vagy bebiztosított már, természetesen szintén nem ér véget azon néhány falu határánál. A komikum (mely úgy leplezi le a hibát, hogy közben nézőjének semleges helyet biztosít) és az ironia (mely a látszólagos fölény elérése helyett hamarosan magát teszi az ironia tárgyává) között „következtesen ingadozó” narrátor épp a kamaraforma veszélyét érzi meg a zárlat két egymás utáni ironikus kommentárjában, amikor az utolsó mondatban egy félfordulattal az épp kényelembe helyezkedő olvasóhoz fordul és zárván a kört általánossá (teljes körűvé) teszi a groteszket.

A fantasztikus elemet mellőző, ám egyúttal „a világnak szervező elvévé” emelt groteszk a romantikus kamaraformával szemben már az irodalmi modernség találmánya – véli többek közt Jens Malte Fischer.¹⁷ A szüziesség és a testvéri szeretet értékeinek lepleződése és átértékelődése az elbeszélés zárlatában az ironikus nézőpont kiépülését engedné meg az olvasó számára. E nézőpont hamisságát korrigálja, az értékhiányt és a groteszk minőségét teszi teljes körűvé az elbeszélés utolsó mondata. Az orosz irodalmat (Párizsban, franciául olvasva) jól ismerő Justh végül mintha furcsa kis magyar Csicsikovot faragna ködmenes-pantallós halottszerzőjéből: „Lődy még meg van, járja folyton a hármast határt és szerzi a halottakat egyre-másra. Ha tán volna valakijök... ajánlhatom, olcsón, jutányosan bebiztosítja pártfogoltjukat a másvilágra!...”

Nem kétséges, hogy amennyire általános érvényű Justh falusi groteszkje, legalább annyira elvitathatatlan referenciális értéke is. De nemcsak a változóban lévő falu értékrendjében megjelenő hajszálrepedésekről szól, melyeket Justh közelről tapasztalhatott, hanem a nép nála félig herderi–rousseau-i, félig patriarchális talapzatú fogalmán megjelenő hajszálrepedésekről is. Mindeközben korántsem a fogalom közjogi értelmű demokratikus megújítását sürgette (hiszen azt a romantika irodalma már megtette), hanem európai horizontú szecessziójának utolsó illúziójától búcsúzott. Aki *A puszta könyvét*, a *Delelő* novelláit, Justh levelezését olvassa, tudhatja, senki nem tekintette akkor nála tökéletesebben és alaptalanabban otthonának, szellemi búvóhelyének a magyar falut. Otthonosság és idegenség, népiesség és groteszk: a korszak irodalomtörténeti narratívája is nehezen bírja el e két fogalom feszültségét. Holott a groteszk, mint a kulturális változás médiuma¹⁸ számára alig kínálkozott alkalmasabb terület a 19. század második felében a nép eredetinek tételezett kultúrájában (mint rendszerben) és fogalmában (mint történeti képződményben) végigfutó hajszálrepedéseknél. Mégis elképzelhető, hogy – mivel a groteszk, amint azt Kayser állítja, nem annyira a szöveg szerkezetében, mint inkább a befogadásban jön létre, és ilyen mivoltában kultúrafüggő is, hogy ki mely művészeti

¹⁶ KAYSER 136.

¹⁷ FISCHER 186.

¹⁸ Vö. FUSS 154–157.

formát értelmez groteszkként – jelen értelmezésben a népiességnek a magyar irodalomtörténeten belüli különleges státuszából fakad az elidegenítő vonások groteszkként olvashatósága. Az sem lehetetlen, hogy a nézőpontok és szemléletmódok e kusza torlódása Justh novellájában az egzisztenciális sietség jegye, az utolsó művek sajátossága csupán. Ha azonban mégiscsak az, aminek látszik, akkor a századvégi groteszk egyik tiszta példája, és talán nem társtalan jelensége¹⁹ *A halottszerző*.

Függelék

Justh Zsigmond: A halottszerző

Bálint Péterné, meg a huga, Ányos Böske, kinn ültek a házuk előtti kis padon. Jól esett a két öreg asszonynak az első tavaszi napsugár melege.

Bálint Péterné a múlt József-napkor volt hetvenöt éves, huga, Böske, ki szűz hajadon maradt (a világ, s az Ányos nemzetség csufjára) Szent Mihálykor lesz hetvenhárom. Itt laktak Bálint Péterné unokájának Zalay Pálnak a házában, tizenhét forintot fizettek a házáért, meg egy akó savanyu bort ősszel, szüret után. A két öreg cseléd harmincz éve hogy maga maradt. Egy kis pesztra, Zana Terka mosott, főzött rájuk.

– Az ugy van. A Pál az okozója. Nem ügyel az mi ránk, szólalt meg Böske, motyogva ejtve a szót.

– Böske hugom, ne szöld le, gondomat ejti.

– Hm. Gondodat? – Kis széket sem hozott, ígérte. A tehenünket hogy fejje így meg a Terka (Böske néni kedvencze)? Ígért fejes salátát kettőt. Meg három cserép rozsmaringot.

– Néked. Én nékem semmit se ígért, mert nem is kértem tőle semmit.

– Te csak csókolod, motyogta Böske.

– Te se bánod, ha hozzá dörgölheted arczodat a seprűs bajuszához, Böske.

– Nekem nem kellett a legény soha, sipította a vén leány s kihuzta összeaszott derekát.

– Másnak mondjad, ne nekem. Elmondhatod – annak, a ki hiszi.

– Négy kérőm volt, a Gulyás Antal, a Rétes Pál, az Annus József, meg... meg. No – nézzék, a negyediket elfelejtettem.

– Gondolom a Volenszki Pétert szoktad mondani még, meg a Bertha Istvánt.

– Igaz a, a Volenszki Péter meg a Bertha István.

– De hisz így öten kértek meg.

– Igaz a, így öten kértek meg. És Böske kezdte hinni, a mit mond.

– Te meg nem mentél hozzájuk, mert szeretted apánkat.

– Én nem mentem hozzájuk, mert szerettem...

– Ki fejte volna a kis piros tehenet?

– Az ám, ki fejte volna meg?

– Ki söpörte volna a pítvar ajtaját?

¹⁹ Vö. KICZENKO Judit, *Peteleit lapozgatva = Tanulmányok a XIX. század magyar irodalmából*, szerk. MEZEI József, Bp., ELTE, 1983 (Irodalomtörténeti Tanulmányok, 2), 121.

– Ki?

– Így szoktad mondani, tudom. S Bálint Péterné bugó mély hangon nevetgélni kezdett, mint a ki tudja, mit szokott az a másik mondani s mit higgyen belőle. – Azért csak vén lány maradtál.

– Az, de irigyled is én tőlem Juczi, fáj is ez néked. Szememre is veted ezt nékem minden nap, minden órában. Drága az én testem. Szűzkoszorúval térek pihenni.

– Úgy te...

– Kék koporsóba tesznek, majoránna-mirtus lesz kezemben.

– Az neked.

– Fehérruhás lányok visznek a temetőbe – felváltva négy szálas legénnyel.

– Fehér galambok huzzák majd a harangot.

– Ezüst hanggal szól, folytatta nyugodtan Böske, ha majd engem temetnek.

– Így lesz tudom. De azért csak én éltem a világon, nem te. Ha nem is visznek kék koporsóban a kopogi temetőbe.

– Te élted világot, mondta élesen Böske s kissé félre mozdult ülő helyéből s rátekintett a ránczoktól alig látszó két szuró szürke szemével a gömbölyű testü vastag néjére, ki fiatalabbnak nézett ki, mint ő, s a kin így nem fogtak az élet viharai.

– Éltem én, mondta édes gyönyörűséggel Juczi s kiterpesztette két kerek vastag lábát a meleg napon. – Derék fiu is volt az a Balla Sándor.

– Az volt az utolsó, tudom. Vetette oda gúnyosan Böske.

– Az a. Szerettem nagyon, mert fiatalabb volt, mint én.

– Sokkal... fiad lehetett volna.

– Az nem igaz.

– Ugyan, ugy-e? Számítsd csak ki a vastag ujjaidon, te negyvenhárom éves voltál, ő huszonhét – no?

– Nem igaz, én negyven se voltam, ő több harmincznál. Irigyelted tőlem te félcsipejű pára.

– Kellett is nékem a te tejfeles kamaszod. Csak kolbászért járt az hozzád, meg savanyuért, nem a csókod vonzotta.

– Tán biz azt fognád rá, hogy miattad tért be hozzám.

– Kellett is volna nékem, kinek négy kérője volt.

– Négy? Előbb öttel se teltél be?

– Hát öt. Téged még igaztalan szándokkal se kerülgetett anyyi.

– Nem-e? S most a vastag Juczi oda fordult hozzá s elszámálta az ujjain.

Soká eltartott volna míg a végére ér. De Böske néni, ki tudta a dolgot, ismerte őket hirtől, közletről, szóbeszéd után és tetteikből, lassan felkelt s oda se nézve horkoló indulatos vastag néjére, átballagott görnyedt háttal a szomszédba az öreg Fazekasnéhoz. Ez komája volt 52 év előtt. Azóta minden nap átmegy hozzá, délután négy és öt között pár jó szóra.

Alig hogy kiment piczi lépéseivel a portáról, egy magas, szálas, vagy ötven éves ember lépett be a kis kapun. Félig parasztosan; félig urasan volt felöltözve. Fején nagy karimájú széles kalap, ködmen a derekán, de lábaszárait már pantoló fedi s fűzős cipő a

lában. Sárga pergamenszinű az orczája, keskeny szurós szemei gyorsan járnak, egy perc alatt végigtaksálja az egész portát, mindazzal, a mi élő és élettelen benne. Megértékeli Juczi nénit is. Hisz ember s asszonyféle a legértékesebb portéka néki.

Lódy István volt a „halottszerző”.

– Szerencsés jó estét néném. – Hadarja az ember s oda áll a Juczi néni mellé a nélkül, hogy bevárná, hogy üléssel megkinálják.

– Jó estét öcsém. Mi járatban vagy.

– Eljöttem megnézni, hogy szolgál az egészsége nénémasszony.

– Megvolnék, még lépek vagy kettőt, mielőtt a sirba fordulok.

– Elér még néném tiz virágnitást is.

– De jó dolgom is van, hogy úgy van. Mi járatban vagy öcsém, ismételte az öreg asszony.

– Eljöttem – mondok. Tudja nénémasszony, hogy mi a hivatalom.

– Halottszerző vagy – úgy mondják. – Mondta ki az öreg asszony nyugodtan.

– Ennek csufolnak rosszakaróim. Tisztességes az én foglalkozásom nagyon.

– A hóhéré se tisztességtelen, ha becsülettel jár el a dolgában.

– Én meg becsülettel keresem a kenyerem, mondta Lódy elérzékenyült hangon. – Hát mondok – megemlítem nénémnek a társaságunk szabályait.

– Mondd el, fiam, mondd el, be akarsz tán biztosítani – engem is. Halálomra spekulálsz? Kérdte az öreg asszony s úgy elkezdett kacagni, hogy egész kövér teste zihált bele.

– Ugyan hogy is mondhat illet. Én egész másért jöttem. Hát mondok, a társaságunk olyatán vagy szervezve, hogy 1300 tagja volna s mindegyikének van egy, vagy két bebiztosítottja. Hisz tán tudja, temetkező-társaságnak nevezik. Minden tag fizet – tiz, tiz krajczárt, ha a társaságnak halottja van – s ha a tag bebiztosítottja meghalálozik.

– Hát akkor?

– Akkor fizetnek néki száz forintot egy banknótában.

– Egyben. Szép... hát engemet akarnál bebiztosítani? Azért jöttél? Értem már nem adnak egy krajczárt se, öreg az én bőröm.

– Öreg-e? Friss kigyelmed, mint a pünkösdi rózsa...

– Igen olyan, mint a pünkösdi rózsa Péter és Pálkor.

– No ne tréfáljon nénémasszony. Szép piros a két orczája, gömbölyü a csipője... piros az ajka...

– Csókolózni jöttél, vagy be akarsz biztosítani?

– Egyiket se néném. Mondok... nénémnek van egy derék unokája...

– Az a derék fiu. Derékabb nem lehet. Ez nem biztosított be, pedig kapott volna értem száz forintot egyben...

– Egy szónak is száz a vége. Hogy ne higgyen rosszat rólam néném... elmondom, annak a fiunak érdekében jöttem.

– Meg akarjátok tán szent Mihály lovának fogadni?

– De tréfás a néném... de tréfás. Nem a... hát mondok, hugát Böske nénit jó volna beiratni a társaságba... a Böske nénénk meghalálózása esetén (Lódy hangja hissé [!] megreszketett) fizetnének magának száz forintot egy banknótában.

– Tán csak nem fogom a hugomat beiratni.

– Hisz már minden tagunk az édes szülőjét iratta be. Ezeknek meg nem kell éppen tudni róla...

– De mit csinálnék én ezzel a bűnös százforintos bankóval?

– No látja éppen ezért jöttem. Jó lenne ez az unokájának... Zalai Pálnak előlegül arra a hold szőlőre, a mire alkuszik már egy félesztendeje.

– Arra jó lenne neki... De a Böske szegény...

– Mit árt ezzel neki. Nem tudja meg úgy se. Aztán ezentul is csak az a nap süt rá, mint azelőtt...

– Ez igaz...

– Unokájának meg használ véle.

– Ez nem különben...

– Adjak egy könyvecskét? Ezért két forint tiz krajczár jár, két forint a szegény megboldogulandó temetési költségeire, tiz krajczár a könyvért.

– De a pap majd mit szól hozzá?

– A siromi pap az? No az fizetett már két forint tiz krajczárt a könyvecskéért. Az a testvérnénjét biztosította be...

– Az is? Adja ide azt a könyvet. Hagy nézzek bele.

– Akár át is lapozza...

– Mind üres a lapja...

– Tele lesz vele hamar. Száz forintos a bankó, a mit kap érte, ha visszaváltják.

– Hát, ha meg kell hogy legyen. A Pali szőlőjét magam is megnéztem... Böske szegény úgy is beteges.

– A' jó. Csak első ápriliséig meg ne haljon. Ha addig hal meg, semmit se kap érte.

– Ma márczius 20-ika van. Addig csak kibírja a szentem.

– Ki az!

– No bemegyek a két forint 10 krajczárért. Az öreg asszony betipiskélt a házba. Egy piros strimflibe volt a pénze. Onnan kiszedett két ezüst forintot s meg egy ujon vert hatost. Azt adta Lódynek, ki alig hogy beseperte a pénzt, indult volna kifelé...

– Hát ahány halottja van a társaságnak, annyi...

– Annyi hatost fizet mindig néném.

– Aztán halnak szaporán?

– Nyáron ritkább a halott. Takarás végeig pihenni fog a néném piros istrimpflije. Szent Mihály után kezdődik a sirások munkája...

– Hát Isten áldjon öcsém. A Böskének egy szót se szóljal.

– Hogy szól nekik. Hagy boldoguljon az Istenadta...

– Még *addig* meg is kérheti valaki. Dünnyögte az öreg asszony magában, mikor Lódy kiment a portán.

Az meg nem ment tovább, mint a szomszéd házig. Ott se keresett mást fel, mint a Böske nénit, ki ott szapulta nénjét éppen komájával az öreg Fazekasnéval.

– Böske asszony csak egy szóra kérném. Szóltat meg Lódy, adjon Isten nélkül, egyenesen a tárgyra térve.

– Tán megakar kérni, (sugta oda Böske a komájának) özvegy már Szent-Mihály óta.

– Ugy lehet, felelt neki halkán az öreg Fazekasné. Magában nagyot nevetve a Böskén, kinek még csak mindig ezen jár az esze. – Kettesben volna dolguk ugy-e? Mondta most hangosan.

– Ha kigyelmed itt marad, hárman leszünk. Felelte Lódy.

– De a boltba volna egy kis dolgom. Azt elébb elvégzem. Aztán majd elbeszélgetünk hármasban is.

– Hát ha dolga van néném, elvárunk mi Böske asszonynyal (ezt nem nénémezte, mint Juczit) mig vissza jó.

– Gyorsan járok.

– Gyorsan térjen.

– Az Isten vezérelje kigyelmeteket addig is. S kiment az ajtón. Érezte hogy dolguk van együtt, csak a szemben levő házba ment, onnan figyelte, mikor végzik.

Böske végigsimitotta a gyolcs kendőjét, kihuzta görnyedt derekát, megigazgatta ranczos nyakán a világoskék szalagot. (A kék pántlika csak szűz lányt illeti.)

– Hát mi járatban van komám? Böske magázta az ötvenéves Lódyt. Evvel is jelezni akarván, hogy nincs köztük olyan igen nagy korkülönbség.

– Abban jöttem én kigyelmedhez, hogy... De tán tudja mi a hivatalom.

– Ugy mondják halottszerző. Mondta a vén leány iszonykodva.

– Becsületes a hivatalom. Becsületesen szerzem a kenyerem, megélek abból, a mit szerzek.

Böske lesütötte szemét. Ez már nyilvánvaló dolog. Azt akarná véle megértetni, hogy ketten is élélnének abból, a mit becsületben szerez.

– Tudom én azt Lódy komám, tudom.

– Elhunyt feleségem... az is benn volt a társaságban.

– Jól van már feleségéről beszél... jól van. Böske szemérmesen huzta össze fonnyadt mellén a kendőt.

– Az se nézte le a dolgunk. Hisz kigyelmed tudja jól, miben áll a társaságunk.

– Pártolom is. Pártolom én. Juczi mindig leszólta, de én magukkal tartottam. Most már Böske bátorította is az embert.

– Hát mondok, eljöttem magához...

– Ne még, ne mondja ki. S az öreg lány behunyta a szemét. Oly szép a perc... csak ne iramodna el.

– De kimondom én a miért jöttem. Térjen hozzánk... lépjen a társaságunkba.

Az öreg lány egész testében megingott. Ilyen csapás... *Csak ezért jött, csak ezért!*

– Hát... makogta... ez hozta ide.

– Mi más? Nézze Böske komámasszony. Tiz krajczárt fizet minden halottól. S ha a maga pártfogoltja meghal... száz forintot kap egy bankóban érte.

– És ki légyen az én pártfogoltam... mondta Böske hirtelen, hogy zavarát palástolja.

– Például, én a Juczi nénjét mondanám. Öreg asszony, nem soká él már...

– Öreg az. De egészséges.

– Nem olyan nagyon. Tudja az ilyen pufók asszonyokat látogatja meg leghamarább a szél... Mondok, ha április eleje előtt nem pusztul el... száz forint üti a markát, ha biztosítja.

– De mit csinálók én száz forinttal?

– Mit csinál? Hát kiadja... pántlikára.

– Kell is az nékem. Én nékem már csak a temetésemre kell a pénz.

S most mintha Lódy szeme felvillant volna. Ugy látszik tudta, mi a vén lány vessző-paripája... – Hát épp arra. Lássá száz forintért aranyszeges kék koporsót kap az ember, én tudom, mert hisz a társaságban főember volnék, fehér ruhába öltöztetik.

– Az illet meg.

– Tudom. Mirtus lesz a kezében. S kék szalagokkal lesz a koporsója általkötte.

– Hajadon lány vagyok. Mondta Böske büszkén.

– Azért illeti meg a kék koporsó. A pántlikák végeit a falu legderekabb hat legénye viszi... a szűz koszoruját a legszebb lány fehér ruhában, a koporsója után.

– És mindez kitelne abból a száz forintból... és a vén lány szeme felvillant.

– Ki hát... még a kékre festett kereszt is a sirján.

– És mi a maguk könyvének az ára? Mert azért is kék fizetni.

– Két forint tiz krajczár.

– Van itt kigyelmednél egy?

– Van velem mindig egynehány.

– De szegény Juczi néném!

– Nem fog róla tudni semmit.

– Ne is tudjon. Ha vélem akar beszélni, mindig csak ide gyűjjön... itt fizetem majd a tiz krajczárokat a halottakért. Öt és hat között csak itt vagyok mindig.

– Itt a könyv.

– Itt a két forint tiz krajczár. S az öreg lány kebeléből kihuzott egy sárga fakult kötött bugyelárist, s kiszurta a halott jelöltjéért járó illetéket. Lódy aztán nagy sietve kezét adott neki s ment utjára, újabb halottakat szerezni.

Hogy a szomszédasszony visszajött, Böske nagyot sóhajtva így szólott: Megkért az istenadta... de már úgy mondtam, nem hagyom a Juczi nénémet. Meg mondok... hagy vigyenek fehér ruhában ki a kopogi temetőbe!

*

Ettől a perctől fogva a két asszony úgy vigyázott az egészségére, hogy még a legkisebb szellő elől is a házba menekültek. Itták egyre-másra a jóféle teákat, kenették hátukat a kenőasszonyokkal. És... figyelték egymást. Most már nem ültek egy padra mint az előtt.

Böske csináltatott magának egy kis lóczát, szembe a házzal, az eperfa alá, ott ült, onnan jobban figyelhette nénjét (pusztul-e már az ártatlan pára!) Gondosan kérdezték egymást, hogy szolgál az egészségök. Sokkal többet törődtek most egymással, mint azelőtt.

– Rosszul nézel ki ma Böske. Mondá rövid szóval Juczi.

– Te meg olyan vagy, mint a pipacs. Vigyázz, sokat ettél. Meglegyint a szél. Vágta vissza Böske.

– Te ugy köhécselsz, hogy fáj a szívem hallatára.

– Ha megüti a szél egy oldaladat, megpióczázlak. A gyopárosi piócza jobb, mint a mi-lyet a patikában lehet kapni. Tette hozzá Böske néni tudákos arccsal.

– A száraz betegség hosszabb nyavalya minden másnál. Édes szülőnk is abban halt meg...

Ilyen, egymásnak tetszetős tárgyról folyt a szó egész nap. Egyik nap úgy mult el, mint a másik... Az életük egyetlen érdeke csak az volt, ha Lódy egyszer-másszor elébb az egyikhez (mindig 5–6 között, mikor tudta, hogy Böske ott van a komájánál), majd a másikhoz eljött a legujabb halottért járó hatosért. Ilyenkor kiöntötték szívök keservét Lódynek.

– Hiába. Már hat forintot fizettem ki, s jobban néz ki, mint valaha! Mondta Juczi... szegény unokám pénzt lopom. Ha ennyi lesz a halottjuk... két év alatt kifizetem a százast.

– Ugyan, ugy-e?... Hát nem látja, hogy hervad a szegény Böske. Heptikás az istenadta!

– Így köhög az már ötven esztendeje. Eltemet az mindkettőnket, meglátod. Mondta az öregasszony keserűen.

Hogy aztán átment a Fazekasné portájára, ott már Böske élesebben támadott reá.

– Hisz mióta fizetek érte, ugy hizik mint az ártány. Zsiványok vagytok (most már tegezte Lódyt). Furt azt a pénzt fizetem nektek, a mit a temetésem költségére tettem félre. Festetlen koporsóban visznek ki a Szent-Mihály lován, nem lesz mirtus a kezemben.

– Ugyan néném (most már „néném” lett a komámasszonyból!), tudja jól, hogy arany szeggel kivert kék koporsóba teszszük a lilium termetét.

– Azért csak rablók vagytok. Hát itt a hatos. Mondta a vén lány kissé megvigasztalódva.

És így multak az évek. Már elfizettek vagy ötven forintot. Nem gyózték várni az egymás végét. Ott ültek szemben egymással, reménytelen szemmel, lemondó szívvel. Míg egy szép őszi napon... a kis Terka, a szolgáló, kiből ez alatt Teréz lett, azzal nem ébreszti fel a Juczi nénit, hogy a Böske... jobb létre szenderült az éjjel. Meghalt!

Juczi arcza a gyászhirre rákpirosra vált... aztán egy nagyot sóhajtott s visszahanyatlott ő is a párnái közé. Böske jóslata beteljesült. Meglegyintette a szél.

Egy napon volt a temetésök. És mint példás testvéreket egymás mellé temették őket a kopogi temetőbe.

Még ma is emlegetik őket mint a testvéri hűség mintaképeit, kik együtt éltek, együtt haltak meg.

Lódy még meg van, járja folyton a hármast határt és szerzi a halottakat egyre-másra. Ha tán volna valakijök... ajánlhatom, olcsón, jutányosan bebiztosítja pártfogoltjukat a másvilágra!!...